Наталія Рубльова
(Київ)

НЕВІДОМА ДІЛЯНКА «АНТИРЕЛІГІЙНОГО ФРОНТУ»: БОРОТЬБА ВЛАДНИХ СТРУКТУР УСРР ПРОТИ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ, 1920-і РОКИ

В сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії найчастіше зустрічається триетапна періодизація церковної політики радянської держави у межах двох міжвоєнних десятиліть:

І. 1918 – початок 20-х років – безкомпромісний наступ на позиції Церкви із застосуванням методів воєнного часу.

ІІ. Середина 20-х років – лібералізація державно-церковних відносин.

ІІІ. Кінець 20-х – 30-ті роки – курс на остаточне й цілковите витіснення релігії й Церкви з життя радянського суспільства.

Безперечно, що це досить умовний і приблизний поділ, що окреслює лише найзагальніші і найбільш симптоматичні тенденції у ставленні радянської влади до релігії й Церкви.

Більш близьке і поглиблене вивчення даної проблеми неминуче підводить до уточнення змістовних контурів загальновживаної періодизації, чіткішого визначення хронологічних меж кожного з етапів, особливо коли йдеться про політику держави стосовно конкретних конфесій.

Доведено, що доктрина і практика правлячої комуністичної партії були спрямовані проти Церкви як *соціального інституту* і відзначалися відверто атеїстичним спрямуванням, що набуло, особливо у 1920-1930-х роках, форм різноманітних гонінь на Церкву. Як слушно зазначається в одному з новітніх досліджень із даної проблематики, постраждали тоді всі – православні, католики, протестанти, послідовники ісламу, буддисти [1]...

Однак не можна погодитись із доволі поширеним твердженням, що в боротьбі за перемогу атеїзму зовсім не зверталася увага на конфесії. На нашу думку, в даному разі слід розрізняти стратегічні плани й тактичні дії правлячого комуністичного режиму.

Справді, партія більшовиків поклала собі за мету побудову суспільства, в якому не знайшлося б місця для будь-якої релігії й Церкви. Але в перебігу боротьби за даний кінцевий результат державний апарат не лише намагався проникнути в сутність міжконфесійних відмінностей, але й завжди прагнув застосовувати їх на свою користь.

Паралельно можна навести безліч прикладів огульного підходу до духовенства й віруючих, проте, як правило, вони допускалися з боку низових структур громадських організацій (комсомольські та безвірницькі осередки

тощо) на самодіяльному, так би мовити, «любительському» рівні. Що ж стосується офіційних органів, то подібний закид їм можна було б зробити хіба що за період громадянської війни і перших повоєнних років, коли все духовенство без жодної диференціації більшовики відносили до антагоністичного табору експлуататорів і контрреволюціонерів й діяли щодо них у відповідності із законами воєнного часу.

Проте запал революційної боротьби і на цьому етапі не перешкоджав раціональним і прагматичним підходам. Реалії країни з міцними релігійними традиціями змушували більшовиків боротися за опору і в середовищі віруючих. Рішення тогочасних партійних з'їздів з релігійних питань і загальновідомий Декрет РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, як і його український аналог 1919 р., не відзначалися особливим радикалізмом – у багатьох країнах Європи на той час згадану процедуру вже було переведено.

«Червоний терор» застосовувався не загалом проти віруючих, а насамперед, щоб придушити опір духовенства, яке чинило спротив радянській владі. Антирелігійна більшовицька пропаганда теж була розрахована на створення негативного образу «*попа – дармоїда і контрреволюціонера*». Однак ці агресивні методи боротьби досить часто спричинювали не відвернення населення від віри і Церкви, а зворотну реакцію співчуття і підтримки зневажуваного владою духовенства та відповідно – антибільшовицькі настрої. Як зауважував у зв'язку із цим академік С.О.Єфремов: «*Напевне можна сказати, що антирелігійна пропаганда в тих формах, в яких провадиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь насамперед обурення проти некультурности пропагаторів*» [2]. Боязнь народного гніву – одна з головних причин, котрі спонукали ще не зміцнілий радянський апарат до пошуків більш витончених методів боротьби.

Перебудовуватися змушені були навіть каральні органи. Так, у квітні 1919 р. голова ВУЧК М.І.Лаціс, який щойно тоді прибув із Москви в Україну, підписав наказ про застосування *особливих* методів боротьби з релігійною контрреволюцією [3]. У ньому новопризначений керівник спецслужб УСРР налаштовував своїх підлеглих на *тривалу й обережну* роботу, визнавши водночас, що релігію «*мечем не скорити*». Очевидно, що півтора роки застосування методів «червоногвардійського штурму» щодо «опіуму для народу» переконали владу у низькому коефіцієнті корисної дії подібних методів.

Вищезгаданий наказ голови ВУЧК не уточнював, у чому саме полягала «*особливість*» нових методів, та й надалі для ширшої публіки це поняття не конкретизувалося. Однак, попри непроникну таємничість, все ж можна скласти доволі докладне уявлення про них за результатами їх практичного застосування, що незабаром виразно проявилися як у житті Церкви, так і всього суспільства...

Початок 20-х років позначився стрімкою розбудовою радянського

держапарату – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено, зокрема, й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР *відділ по відокремленню церкви від держави*, якому було надано досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, обіжників, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культи; регулювання відносин державних інституцій і Церкви; надання консультативної допомоги з цих питань і т.д.).

Найголовнішим напрямком, державним завданням цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні сторони релігійного життя. А суть його діяльності стосовно Церкви, що поза і всупереч власному бажанню одержала такого проникливого і всюдисущого «опікуна», котрий оперативно відгукувався на кожний порух у релігійному середовищі, яскраво відобразила неофіційна, проте загальновживана його назва – *ліквідаційний* відділ.

До «заслуг» відділу можна віднести масове закриття храмів різних конфесій, шалену обструкцію, влаштовану ним для УАПЦ, успішне проведення кампанії по вилученню церковних цінностей у 1922 р. під приводом «допомоги голодуючим»... Перелік цей можна було б продовжувати ще і ще.

На місцях аналогічні функції виконували губернські та повітові ліквідаційні комісії, що діяли при відповідних губернських та повітових виконкомах.

В одній із тогочасних статей у «Правді» глава Радянської держави назвав релігію «*авгієвою стайнею*», яку більшовики «*вичистили начисто*» [4], цим самим давши надто поспішну і завищену оцінку результатів антирелігійної політики радянського держапарату. Насправді ж «чистка» лише розпочиналася, і «виробничі процеси» потребували більш досконалого та продуктивного інструментарію.

У жовтні 1922 р. ліквідвідділ та його місцева мережа були передані у відання Наркомату внутрішніх справ УСРР. Вочевидь, ці зміни сталися не випадково, адже Наркомат юстиції, на противагу НКВС, не володів достатніми можливостями для здійснення фіскальних та репресивних функцій. Сама атмосфера НКЮ – осередку формальної справедливості, нехай і радянського ґатунку, – дисгармоніювала із відвертою політичною заангажованістю та агресивною манерою стосунків із Церквою, обраною керівництвом ліквідвідділу. Інша справа – у складі НКВС-ДПУ, де відділ продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це цілком відкрито й офіційно шляхом реєстрації релігійних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних

об'єднань, заяв та скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування віруючих тощо. Проте існував й інший, тіньовий бік діяльності ліквідвідділу – співпраця з ДПУ.

Ще раніше, в 1921-1922 рр., під час перебування у складі Наркомюсту, відділ підтримував сталі контакти з ЧК, інформуючи про всі важливі (й другорядні) події у релігійному середовищі (особливо про діяльність УАПЦ), радячись щодо способів розв'язання конфліктних ситуацій між органами влади та релігійними громадами. Остаточне рішення в таких випадках приймалося тільки після одержання санкції спецслужб. Ліквідвідділ дозволяв собі навіть виступати перед ЧК з ініціативою по збору даних агентурним способом [5]. У наступні роки з поміткою «*таємно*» або «*цілком таємно*» все більше матеріалів аналітичного та інформативного характеру надсилалося ним на адресу ДПУ.

Спецслужба особливо цікавилася даними про духовних осіб – і апарат ліквідвідділу та його низові структури завжди були напоготові. «По распоряжению центра и согласно указаниям ГПУ произведена перепись (анкетная) всего духовенства, как православного, так и инославного и иноверного...» [6], – доповідали губернські ліквідкомісії на початку 1923 р.

Щороку відділ культів (таку назву ця структура одержала після інкорпорації до системи НКВС) передавав до таємно-оперативної частини ДПУ тисячі анкет і реєстраційних карток священиків [7].

Конструкція тандему цих двох установ мала кілька модифікацій – залежно від умов і рівня застосування. «Місцевий» варіант: до складу відділів культів при губернських і повітових виконкомах обов'язково входили представники ДПУ. На республіканському ж рівні було вирішено «*для контакта и углубления работы по отделу культа заведующему отделом культа при НКВД и заведующему секретным отделом ГПУ согласовывать все возникающие принципиальные вопросы и по разработке таковых представлять на утверждение комиссии при ЦК*» [8].

Протоколи згаданої «комісії при ЦК», тобто Антирелігійної комісії при Агітпропі ЦК КП(б)У, створеної, як і ліквідвідділ НКЮ, в 1921 р., не підлягали копіюванню і до наших днів зберігалися під грифом «*Цілком таємно*». Будь-яке службове листування цієї таємної інституції підлягало обов'язковому поверненню від адресатів назад до ЦК КП(б)У. Певна річ, що матеріали комісії у пресі теж не з'являлися. Причини конспіративного характеру її діяльності криються у самій вже назві та персональному складі. Антирелігійна комісія була покликана реалізовувати негласні директиви Політбюро ЦК КП(б)У стосовно релігії й Церкви. До її складу входили високі урядовці з ЦК КП(б)У, НКВС і ДПУ. Обов'язки відповідального секретаря виконував заввідділом культів НКВС, а головував на засіданнях президії комісії, як правило, заступник голови ДПУ.

Високопоставлені чекісти складали більшість членів комісії, готували питання порядку денного засідань, виступали в ролі доповідачів. Виконання

ухвал теж покладалося переважно на органи ДПУ (іноді – на НКВС).

Комісія діяла під дахом ЦК КП(б)У, по суті як філія ДПУ, а її документи демонструють не лише зрощення партійно-державного керівництва з таємними органами, але й захоплення останніми у ній чільних ролей.

Антирелігійні комісії діяли також в кожній губернії, маючи в своєму складі керівних посадових осіб губкому партії, прокуратури, відділу внутрішніх справ і, звичайно же, кількох працівників ДПУ.

Таким чином, хаотичне втручання радянської адміністрації у церковні справи періоду громадянської війни невдовзі по її завершенні трансформувалося у 1921-1922 рр. у побудову й структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин. Влада не відмовилася ані від намірів впливу на Церкву, ані від власного антирелігійного курсу – змінився лише *механізм і принципи* його реалізації. Втім, це ще не означало цілковитої відмови від штурмових методів боротьби. За визнанням ЦК КП(б)У, 1921-1922 рр. були часом активної антирелігійної політики, що «часто переходила *потрібні* межі» [9].

І в наступні роки одна за одною спалахували кампанії по закриттю храмів, конфіскувалося церковне майно, розкривалися мощі, провадилися репресії проти духовенства. Проте у період непу комуністичний режим намагався надати цим акціям юридичне обґрунтованого вигляду. Задля цього поспіхом розроблялося і впроваджувалося нове радянське законодавство – декрети, кодекси законів, постанови, а також безліч інструкцій та правил щодо практичного їх застосування (такі обіжники мали не меншу силу, аніж закони). Із 1922 р., коли набув чинності перший Кримінальний кодекс УСРР, будь-які антирелігійні чи антицерковні дії вже було освячено видимістю законності. Окремий розділ кодексу – «*Зламання правил про відокремлення церкви від держави*» – було присвячено «церковним» справам. Санкції щодо порушників передбачали покарання штрафом або ж примусовими роботами терміном до одного року.

На користь висновків про те, що слідом за періодом «ура-атеїзму» (приблизно з 1923 р.) настала пора деякого послаблення тиску держави на Церкву, може свідчити хіба що зменшення кількості випадків зачинення або «перепрофілювання» храмів на світські установи. Дійсно, згадані явища на певний час втратили масовий характер, але лише тому, що сотні церков (насамперед так званих «домових» – при лікарнях, навчальних закладах, притулках тощо) вже давно опинилися в руках нових «господарів». А передача усіх інших (до речі, також націоналізованих) храмів у користування релігійних громад виявилася прибутковою для держави справою (неп !), перетворившись у надійне джерело поповнення бюджету завдяки збору податків, страхових та інших платежів [10].

Священиків уже не запроторювали за грати без суду й слідства – арешти (хоча й не такі масові, як раніше) тривали, проте влада прагнула

підпирати їх артикулами кримінально-процесуального й кримінального кодексів. Діапазон звинувачень, що інкримінувалися духовним особам, був надзвичайно широким – від дрібного хуліганства до антидержавних злочинів. Найчастіше священики потрапляли на лаву підсудних за арт. 54 КК УСРР – «контрреволюційні злочини», що передбачало серйозні покарання – засудження до максимального (на той час) терміну ув'язнення (10 років) або навіть до «*вищого заходу соціальної оборони*» (розстрілу). Подібні справи провадила вже не міліція, а слідчі ДПУ, і мало таке розслідування на загал сумні наслідки для підсудних.

До ознак лібералізації державно-церковних відносин аж ніяк не можна віднести запровадження 1926 р. нових обмежень для «*лишенцев*» (до цієї категорії громадян, позбавлених політичних прав, відносилися усі духовні особи нарівні з карними злочинцями, так званими куркулями й іншими представниками раніше заможних верств населення) [11]. Відтак духовна особа, зрікшись сану, автоматично вже не перетворювалась на повноправного громадянина, а могла одержати виборчі права лише через 5 років від моменту зречення і лише за умови зайняття «*суспільно корисною працею*» [12].

Важко також назвати послабленням тиску й дискримінаційні заходи влади стосовно членів родин священнослужителів, в тому числі звільнення їх з роботи та виключення з навчальних закладів в перебігу регулярних «чисток» радапарату та студентських лав, що з особливою силою розгорнулися в УСРР у середині 20-х років.

Саме в цей період НКВС ускладнив процедуру реєстрації релігійних громад, вимагаючи задля цього наявності *50*-ти, а не *20*-ти, як раніше, фундаторів об'єднання віруючих.

Також на середину десятиліття припадає й створення *Спілки войовничих безвірників*. Тоді ж із переліку офіційних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята й забороняти їх відзначення. Дивне словосполучення – «*релігійний фронт*» – із резолюцій партійних нарад перекочувало на газетні шпальти, налаштовуючи суспільство на безкомпромісну боротьбу.

Політбюро ЦК КП(б)У, з допомогою спецслужб ретельно вивчивши релігійну ситуацію в республіці, визнало за доцільне застосувати у боротьбі із Церквою не лише штурмові методи, а й «*произвести развал церкви по классовому, национальному и территориальному делению*» [13]: щоб здобути ворожу фортецю, зовсім не обов'язково йти в лобову атаку – можна зробити підкоп, вдатись до послуг «п'ятої колони», подарувати противнику «троянського коня»...

На благодатне «дослідне поле», надзвичайно зручний «полігон» для відпрацювання подібних підривних і розкольницьких методів радянських спецслужб перетворилася найвпливовіша конфесія – православна церква, що внаслідок революційних потрясінь, втративши державну монополію на душі

віруючих, переживала період глибокої кризи. ДПУ УСРР сповна скористалося розколом православ'я на велику кількість течій, розгалужень та угрупувань, провокуючи і розпалюючи ворожнечу в середовищі духовенства й віруючих. Задля перетворення колишнього оплоту самодержавства на кишенькову, маріонеткову структуру, РКП(б)-ОДПУ пішли навіть на створення нової штучної течії – так званої «*Живої церкви*», якій намагалися підпорядкувати все православ'я.

Давній принцип «поділяй і володарюй» правлячий режим прагнув застосовувати й щодо інших конфесій. Маючи докладні відомості стосовно різноманітних віровчень і релігійних організацій, у своїх підходах до них владні структури все ж не відзначалися великою оригінальністю.

Більшовицьке керівництво не надавало значення, зокрема, тому, що до 1917 р. на відміну від одержавленого православ'я Римсько-католицька церква впродовж віків перебувала в опозиції до російського абсолютизму і всіляко ним утискувалася. Саме останній чинник давав підстави Ватикану плекати надії на лояльне ставлення з боку радянської влади й усунення перешкод до вільного життя католиків.

Проте вже перші і подальші кроки нового режиму розвіяли ці ілюзії. З самого початку провідники РКП(б) та контрольований ними держапарат розглядали Римсько-католицьку церкву, так само як і будь-яку іншу конфесію, як контрреволюційну силу і намагалися побороти її насамперед силовими методами. Радянська адміністрація розгледіла в РКЦ серйозного конкурента у боротьбі за вплив на маси, оскільки це була потужна духовна інституція із сталою, віками виробленою структурою та ієрархією, численним кліром і віруючими, розгалуженою мережею храмів й чималим набутим досвідом виживання та самозбереження за умов владної неласки. Так, напередодні Першої світової війни лише в підросійській Україні нараховувалося близько *1 млн.* католиків латинського обряду.

Упередженість до РКЦ посилювалася під впливом специфічних умов існування цієї конфесії на теренах Наддніпрянщини. Владні структури не бажали змиритися з тим, що римсько-католицьке духовенство й паства підкорялися папському престолові. Негативізму додавала й та обставина, що більшість католиків складали представники некорінних національностей – поляки, які мешкали на Правобережній Україні, й німці – на півдні республіки та у Донбасі. Понад 90% римсько-католицького кліру також були поляками. Етнічний склад вірних виступав обтяжливою обставиною у формуванні поглядів влади на цю конфесію. Як і династія Романових, більшовики вбачали у структурі та діяльності РКЦ в Україні «руку» Апостольської столиці – Ватикану, засіб полонізації корінного населення, підступи «п'ятої колони», спрямовані на підрив позицій влади.

Становище кліру і віруючих РКЦ ще більше ускладнилося в результаті польсько-радянської війни 1920 р., коли на них впала підозра у шпигунстві на користь Польщі й загальній нелояльності до комуністичної влади. Через

це десятки ксьондзів на чолі з єпископами, рятуючись від цілком ймовірних репресій, змушені були залишити підрадянську Україну. Багато парафій опинилося тоді без духовних наставників, обезглавлені були також єпархії, оскільки упродовж 1919-1920 рр. за кордон виїхали їхні керівники — єпископи *І.Дуб-Дубовський*, *П.Маньковський* та *Й.Кесслер*.

Однак попри ці та інші втрати, завдані секуляризаційними і заборонними заходами більшовиків, РКЦ в Україні жила й діяла. І навіть, на відміну від православ'я, зберігала єдність своїх рядів. Революційні потрясіння не спричинилися до розколу римсько-католицького кліру й не стали каталізатором глибоких внутрішніх змін. Навпаки, у католицькому середовищі посилився консерватизм і прагнення відновити й зберегти організаційну церковну структуру.

Зменшення чисельності польського населення в Україні внаслідок війни та пов'язаних з нею міграційних процесів не призвело до скорочення числа римсько-католицьких громад, навпаки, їх навіть дещо побільшало (якщо на 1914 р. їх нараховувалося 322, то у 1925 р. – 332) [14]. Зміна соціального і якісного складу віруючих, серед яких відтепер переважали представники пролетарських верств населення і селяни (аристократи та інтелігенція – заможний і освічений прошарок суспільства – опинилися на загал за кордоном), певна річ, негативно позначилася на житті костьолу, позбавленого фінансової та інтелектуальної підтримки. Водночас повоєнний сплеск релігійності привів до Церкви нове поповнення віруючих.

РКЦ в черговий раз продемонструвала власну здатність до регенерації, досить оперативно поновивши ієрархію в Україні – всупереч ізоляціоністським заходам радянської адміністрації, яка заборонила зносини з Ватиканом та польським єпископатом. Замість вибулих єпископів обов'язки керівника підрадянської частини Луцько-Житомирської єпархії було покладено на прелата *Т.Скальського*, Кам'янецької – ксьондза *Я.Свідерського*, Тираспільську єпархію очолив прелат *Й.Крушинський* – авторитетні душпастирі, які ще в довоєнний час здобули значний досвід протистояння антикатолицькій політиці царату.

Проблему поповнення поріділих лав парафіяльного духовенства церковному керівництву вирішувати було нелегко, адже на території СРСР була заборонена діяльність римсько-католицьких духовних навчальних закладів [15]. Водночас давалися взнаки наслідки еміграції, репресій та природного убутку – в Україні (крім півдня республіки) в середині 20-х років залишалося лише близько *130* ксьондзів, тоді як на 1914 р. у Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві їх нараховувалося понад 300 [16]. Однак завдяки тому, що священики, які залишилися, взяли на себе додатковий обов'язок релігійного обслуговування обезглавлених парафій, католицьке населення повсюдно не було позбавлене духовної опіки [17].

Попри труднощі, нестатки і надмірне навантаження ксьондзи, як і ра-

ніше, дотримувалися суворої дисципліни й субординації, сумлінно ставилися до виконання своїх обов'язків, не втрачаючи авторитету серед пастви. Атеїзм, незважаючи на пропагандивне і примусове його запровадження у всіх сферах життя, не прижився у католицькому середовищі й набув лише мінімального поширення. Під час богослужінь римсько-католицькі церкви, як і в давні часи, вщерть наповнювалися молільниками різного віку і статі [18]. Особливо дошкуляло владі те, що всупереч всім заборонам до костьолу вчащали діти і молодь. З місцевостей, де компактно мешкали поляки і німці-католики, після 1922 р. до вищих інстанцій від органів освіти, на той час повністю опанованих і контрольованих більшовиками, масово надходили «сигнали» про непохитність позицій РКЦ [19].

Певна річ, що для партійного керівництва республіки та «компетентних органів» це не було цілковитою несподіванкою. І раніше радянську владу важко було запідозрити у прихильності чи потуранні католицизмові: чого варті, приміром, судові процеси в перебігу відомої кампанії по вилученню церковних цінностей, коли на лаві підсудних ксьондзи часто опинялися поряд із православними священиками [20]. А в 1923 р. – нове віяння, у вигляді повсюдного виселення римсько-католицьких священиків із займаних ними помешкань.

Загалом кажучи, в цей період влада не обділяла РКЦ своєю увагою. Проте через низку об'єктивних причин удари на «релігійному фронті» концентрувалися проти головного ворога – православної церкви, тоді як РКЦ якийсь час залишалася на периферії політичних антипатій правлячої партії. Серед цих причин керівництво ДПУ насамперед вказувало на брак коштів [21], що до певної міри відповідало дійсності, враховуючи обставини повоєнної розрухи та голод, який в 1921-1923 рр. охопив Україну. Водночас не менш важливою перешкодою, на наш погляд, виступала тодішня слабкість радянського і партійного апарату, особливо на місцях [22].

Доводилося зважати й на зовнішньополітичні чинники, адже становище РКЦ в СРСР привертало увагу Заходу – Ватикану, Польщі, Німеччини...

Однак вже в тому ж голодному 1923 р. в країні знайшлися кошти, які надали ДПУ «*для углубления этой работы*», тобто – початку активних дій проти РКЦ.

Ніби готуючись до війни, було визначено стратегію і тактику боротьби, напрямки ударів, ретельно сплановано хід операцій. При цьому враховувалась вся та інформація про РКЦ, що була зібрана на попередньому етапі. Так само, як і у випадку з православ'ям, ставка робилася на *розкол* РКЦ. Як свідчить меморандум «*О работе среди римско-католического духовенства и польколоний*», поданий керівництвом ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У в 1926 р., спецслужби з самого початку розуміли складність цього завдання [23]. Найпершою перепоною, на думку ДПУ, виступала єдність католицької спільноти й величезний авторитет ксьондзів серед віруючих.

Римсько-католицьке духовенство характеризувалося «***полностью*** *весьма реакционным и враждебным к Соввласти*», настільки зорієнтованим на Польщу, що чекістам «*пришлось констатировать, что большая доля в разрушительной шпионской работе на нашей территории падает на ксендзов и группирующегося вокруг них элемента*» [24].

У недалекому минулому «колеги» ДПУ – російські жандарми та царські чиновники теж вважали римсько-католицьких священиків ворогами імперії Романових, носіями ідеї відродження Польщі, які ведуть антиурядову агітацію з амвонів костьолів і цим самим «*дерзко затрагивают самые чувствительные струны русской души*» [25]. Із усіх верств польського населення охоронці російської державності найпильніше придивлялися саме до ксьондзів, нарікаючи водночас, що не мають достатніх можливостей щодо добування інформації про їхню діяльність: «*Замкнутость польского общества и преданность его ксендзам, как носителям и пропагандистам идей свободной Польши, дисциплинированность сплоченной паствы, умело настроенной в этом направлении с церковной кафедры и другими способами, обрекают на неизбежную неудачу все попытки полиции проникнуть в интересующую область и попытки эти побуждают только прихожан к усилению скрытности и осторожности. Насколько бессильна в таких делах полиция, можно судить по безуспешности попыток осветить деятельность [...] ксендзов хотя бы агентурным путем*» [26]. Досить часто, коли виникала потреба збору інформації про діяльність РКЦ «*не вполне обычным путем*», жандарми змушені були констатувати, що не мають агентури у середовищі ксьондзів [27]. До того ж, всі зусилля жандармів часто зводилися нанівець через м'якість, як вони вважали, карного законодавства, яке передбачало надто легкі покарання для ксьондзів: «*В результате поднятого дела получится применение к виновным ареста на несколько дней, что для фанатически настроенных поляков послужит лишним поводом для глумления над властью и законом, а в то же время присужденные к наказанию явятся предметом оваций, враждебные правительству газеты не преминут их выставить жертвами произвола и т.п.*» [28]. В результаті покарання ксьондзів за антиурядову діяльність на загал зводилося до штрафів, інколи – кількамісячного утримання в Ізяславському монастирі на Волині (цей *єдиний* залишений царатом в Україні після польського повстання 1863 р. католицький монастир використовувався винятково у виправних цілях), а найчастіше – переведення до іншої (біднішої і непрестижної) парафії.

На противагу своїм попередникам, радянські спецслужби не заявляли про власну безпорадність чи безсилля у боротьбі з РКЦ. Та й опозиційна преса давно була ліквідована. Навпаки, починаючи з 1924 р., усі газети розгорнули шалену антикатолицьку кампанію, закликаючи населення викривати антирадянщиків та польських шпигунів в особі ксьондзів та костьольних активістів [29]. Доходило до курйозів, коли на шпальтах республіканської

преси Київський губком партії закликав до боротьби з РКЦ таємними методами: «*Треба знищити вплив ксьондзів та куркулів, але так, щоб то й не помітно було, бо коли ми будемо вживати яких-небудь репресивних чи подібних до цього заходів, то польське населення буде якраз на противній нам стороні*» [30].

Якщо партійні органи не приховували своїх намірів щодо РКЦ, то ДПУ діяло не так відверто, але не менш активно. 24 червня та 19 липня 1924 р. на засіданнях президії й пленуму вже згаданої Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У заслуховувалася інформація про становище католицької церкви [31]. Цікаві самий факт розгляду даного питання, зміст і спрямованість інформації та ще більше – рішення, що приймалися. Зрозуміло, що доповідачем виступав представник ДПУ, який повідомив про заходи спецслужб щодо підриву авторитету РКЦ: таємну «обробку» ксьондзів, демонстрації «трудящих» перед польськими дипломатичними представництвами з вимогою припинити шпигунську діяльність в Україні з використанням для цього римсько-католицького кліру, укорінювання в католицьке середовище пропозиції щодо відмежування від Ватикану та польського єпископату і створення в СРСР самостійної католицької церкви.

Доповідач – *Карін* [32] – наполягав на публікації так званого «*Відкритого листа до Папи Римського*» житомирського ксьондза *А.Федуковича*, якого, щоб змусити підписати цей витвір ДПУ, ще з 1923 р. тримали у харківській в'язниці: «*Теперь стоит вопрос, что делать с этим материалом. Я считаю, что поскольку мы ведем линию на раскол католической церкви, необходимо весь этот материал огласить здесь (в Харькове), в Киеве, на Волыни, а Федуковича выпустить*».

Пленум Антирелігійної комісії 19 липня 1924 р. санкціонував оприлюднення цієї справи з умовою: «*Имеющийся документ к[сендза] Ф[едуковича] напечатать только после подготовки и проработки всего дела*».

«*Лист Федуковича*» до Папи Римського з'явився у пресі в листопаді 1924 р. і, по суті, став першою широкомасштабною провокацією, організованою ДПУ УСРР з метою налаштування польської нацменшини проти свого духовенства. Намагаючись всіляко роздмухати скандал, спецслужби слідом опублікували ще два подібних звернення, підписані в'язнями – ксьондзом *К.Нановським* та прелатом *Й.Крушинським* [33], та серію відгуків на них «польської громадськості», прагнучи надати інспірованій кампанії вигляду стихійного протесту «обурених мас».

«*Все это создало соответствующую встряску в костелах и в их жизни, которая приняла особенно благожелательные для нас формы с постановкой целого ряда судебных процессов против многих ксендзов, где последние уличались в своей антисоветской деятельности. Благодаря этому начал замечаться большой сдвиг в сторону солидарности с Совлластью некоторой части польских масс, отрыв ее от костела*» [34], –

квапилось доповісти ЦК КП(б)У про власні успіхи керівництво ДПУ УСРР.

Насправді ж ефект від вищезгаданих провокацій був набагато меншим. Римсько-католицьке духовенство з однозначним осудом поставилося до цієї затії, здогадуючись про справжнього її автора й режисера. Зламаний фізично і морально, ксьондз А.Федукович 4 березня 1925 р. наклав на себе руки, здійснивши автодафе і зруйнувавши тим самим несамохіть докладно прораховані плани ДПУ, яке намагалося «розвинути і поглибити в такому ж дусі обрану лінію» стосовно РКЦ.

Однак спецслужби після цієї невдачі не відмовилися від намірів розколоти конфесію, внести розбрат поміж кліром і віруючими. На основі попередніх «досягнень» в 1925-1926 рр. було здійснено низку арештів ксьондзів, яких методами морального і навіть фізичного впливу спонукали до таємної співпраці з ДПУ. «*В результате мы имеем 21 завербованных ксендзов, среди которых имеются видные представители католического духовенства*» [35], – рапортували чекісти до ЦК КП(б)У в 1926 р. Втім, вартість такого вербування була сумнівна, оскільки ксьондзи – новоспечені таємні агенти – після звільнення відразу ж повідомляли про своє «гріхопадіння» церковне керівництво, просячи поради, як їм надалі жити й діяти.

Спецслужбам не вдалося у повній мірі поширити свій вплив на католицькі громади шляхом проникнення агентури у середовище церковного активу. Працівники Польського бюро Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК, обстеживши 1926 р. польські села на Волині, Київщині та Поділлі, дійшли висновку, що «имеется резкий сдвиг в настроениях в пользу Советской власти у всех слоев крестьянства, тем не менее этот сдвиг произошел на фоне *непошатнувшегося влияния католицизма и ксендзов*» [36] (виділення моє. – *Авт.*). Для селян, як і раніше, ксьондз завжди залишався найавторитетнішою особою і бажаним гостем «*даже у членов КНС*» (!).

Тому ДПУ прагнуло у найближчій перспективі взяти під контроль якомога більше костьолів і парафій, піддати їх ідеологічній обробці, щоб створити «незалежний єпископат, вповні лояльний до Радянської влади». Тих пастирів, які проявляли стійкість і не піддавалися на провокації, намагалися дискредитувати в очах пастви, поширюючи чутки, а то й публікуючи у пресі матеріали компрометуючого змісту. До найбільш непіддатливих застосовували старі, випробувані методи ЧК – арешти, в'язниці, Соловки [37].

У 1927 р. «психологи» з ДПУ організували ще одну сенсаційну справу – зречення проскурівського ксьондза *Є.Перковича* від сану та релігії, організувавши гучну рекламу цієї акції у республіканській пресі. Влада сповна скористувалася ксьондзом-відступником: кілька років поспіль його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він читав антирелігійні лекції (лише у 1927 р. відбулося 57 таких виступів у 52-х населених пунктах, у 1928 р. розстрига виступав перед публікою понад 60 разів...) [38].

Реакція ж католицької спільноти на віровідступництво Є.Перковича (як з'ясувалося згодом, теж не добровільне, а під примусом «опікунів» з ДПУ) була протилежною очікуваній владою. Замість внутрішнього бродіння і розколу рядів кліру та віруючих вчинок колишнього ксьондза зустрів повсюдний осуд. «*Не на то мы приняли на себя священнический сан, чтобы быть церковнослужителями только тогда, когда все было спокойно и жизнь нам улыбалась, а когда же любимую нами церковь стали бить гром за громом со стороны [сильных] мира сего, изменнически и постыдно бросать ее, ибо работа для церкви невыгодна и опасна (Перкович и другие обреченные именами Иуды со стороны католического населения и не нашедшие, я думаю, признания и со стороны честных врагов церкви)*» [39], – заявив з цього приводу вінницький ксьондз Я.Левинський, якому неодноразово за радянських часів довелося побувати у в'язницях.

В тому ж 1927 р. ДПУ намагалося реалізувати ще один задум – вітальний лист групи римсько-католицьких священиків на адресу ВУЦВК з нагоди 10-річчя Жовтневого перевороту. Задля цього задовго до ювілею, ще в 1926 р., було заарештовано й кинуто за грати кількох ксьондзів Кам'янецької єпархії, які погодилися поставити свої підписи під вітанням лише після багатомісячного ув'язнення, в атмосфері постійних погроз і психологічного тиску.

Правда, послідовникам «залізного Фелікса» не вдалося вкластися у строки, й тому «вітання» з'явилося із запізненням на шпальтах газети «Вісті ВУЦВК» у січні 1928 р. під назвою «*Лист ініціятивної групи римсько-католицького духовенства Поділля*» за підписом 6 ксьондзів – *Я.Свідерського*, *С.Квасневського*, *К.Нановського*, *С.Ганського*, *Й.Йосукаса* та *А.Кобця* [40]. І хоча ці священнослужителі каялися від імені всього римсько-католицького духовенства за «гріхи» перед радянською владою, обіцяли «поставити хрест над минулим» і стати лояльними громадянами СРСР, інтерес «компетентних» органів до подібних запевнень поступово згасав.

Надходив час «великого перелому», а з ним не забарився й перехід до масових репресій проти кліру й віруючих. Хвилі арештів, показових судів і таємних розправ, які одна за одною накочувалися на РКЦ упродовж 30-х років, спричинилися не тільки до цілковитої ліквідації церковної ієрархії, закриття усіх костьолів і припинення діяльності католицьких громад, але й до фізичного знищення майже всіх священиків. Так, восени 1937 р. у внутрішній в'язниці Київського облуправління НКВС стратили ксьондза *С.Квасневського* – останнього в підрадянській Україні парафіяльного римсько-католицького священика...

Як бачимо, увага радянської держави та її охоронних органів до діяльності РКЦ посилилася у період непу (1923-1928 рр.). Якщо боротьба із православ'ям на той час вже наближалася до завершення, то католицька Церква натомість все ще зберігала свій авторитет та організаційну цілісність. Правлячий режим, поставивши завдання ліквідації цієї конфесії,

зробив ставку на підривні, провокативні і розкольницькі методи, що широко застосовувалися таємними спецслужбами. На межі 20-30-х років владні структури перейшли до відвертого переслідування кліру і віруючих РКЦ, що тривало до початку Другої світової війни...

Примітки

[1] Див.: Осипова И.И. «В язвах своих сокрой меня...»: Гонения на католическую церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел. – М., 1996. – С. 3.
[2] Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – С. 53.
[3] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 133-134.
[4] Див.: Правда. – 1921. – № 234. – 18 октября.
[5] ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 173; Спр. 818. – Арк. 113; Спр. 819.
[6] Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2190. – Арк. 173 зв.
[7] Там само. – Оп. 2. – Спр. 1050. – Арк. 5.
[8] Там само. – Оп. 1. – Спр. 2184. – Арк. 5.
[9] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1839. – Арк. 5.
[10] В перебігу цього, «спокійного», періоду (1923-1928) рахунок відібраних у віруючих храмів по всій Україні складався щорічно вже не з сотень, як раніше, а лише – кількох десятків. Проте і в цей час траплялися криваві ексцеси, як, наприклад, 8 червня 1924 р. у с. Дмитрівка Донецької губ., коли міліція відкрила вогонь по натовпу жінок із дітьми, котрі захищали від зачинення свій храм. Як наслідок – загинуло декілька осіб, в тому числі дворічна дитина (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 15-17).
[11] Проголошення духовенства «нетрудовим елементом» і позбавлення його виборчих прав зафіксоване арт. 21 Конституції УСРР (Див.: ЗУ УСРР, 1919 р., № 19, арт. 204) і пізніше підкріплене Адміністративним кодексом УСРР (Див.: ЗУ УСРР, 1927 р., № 63/65, арт. 350). У 1930 р. НКВС УСРР оприлюднив дані про наслідки цієї політики: у 1926 р. в республіці сану зрікся 81 священик, 1927 р. – 179, 1928 р. – 439 (ЦДАВО України. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 3452. – Арк. 2).
[12] Див.: Сухоплюєв Ів. Відокремлення церкви від держави: Зб. законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР / З передмовою народного комісара внутрішніх справ В.А.Балицького. – Харків, 1929. – С. 56-57.
[13] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 9.
[14] Stronski H. Ukaińcy-katolicy w latach dwudziestych // Wież (Warszawa). – 1993. – Sierpień. – № 8 (418). – S. 83.
[15] До революції кадри священиків для українських єпархій РКЦ готувалися у Житомирській семінарії, яка в 1919 р. була перенесена на Західну (польську) Волинь, та Петербурзькій римсько-католицькій духовній академії, закритій більшовиками у 1918 р.
[16] Wrobel J. Polityka ZSRR wobec kościoła katolickiego w latach 1917-1939 // Polacy w kościele katolickim w ZSRR / Pod red. ks. E.Walewandra. – Lublin, 1991. – S. 88; ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 90. – Арк. 33-37 зв.
[17] Крім власної парафії, ксьондзам доводилося додатково обслуговувати на загал по 30-40, а то й більше, населених пунктів.
[18] Подібний феномен був притаманний і тогочасному українському православ'ю. Як зауважував із цього приводу академік С.О.Єфремов: «*Принаймні церкви повні, і через те, що людям нема куди піти і нема де «скоплятися», то церква дає ілюзію якоїсь громадськости*» (Див.: Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – С. 404).

[19] Так, наприклад, наприкінці 1923 р. Волинський губвідділ народної освіти повідомляв, що «*население в большинстве случаев ближе стоит к ксендзам, чем к учительству*» (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 93. – Арк. 155 зв.).

[20] Далеко не всім підсудним вдалося тоді відбутися штрафом чи іншим легким покаранням. Так, у вересні 1922 р. чотирьох кам'янець-подільських ксьондзів було засуджено до страти і, хоча вирок через кілька місяців скасували, одному з них – А.Недзельському – так і не поталанило вийти на волю, він загинув у в'язниці.

[21] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 124.

[22] Інколи місцеве партійне керівництво настільки не розуміло чи не знало «генеральної лінії» партії щодо релігії та Церкви, що навіть приятелювало із ксьондзами, як це було в 1921-1922 р. у містечку Сквирі, що на Київщині. «*Вообще я в Сквире в это время и мы все не отдавали отчета, что живем при совстрое [ ] Собирались, не различая совслужащих, даже коммунистов. Все были общими знакомыми*», – свідчив кс. Ф.Буяльський, в якого квартирувало місцеве «політбюро». Сквирські партійці у компанії з ксьондзом залюбки грали в карти, частувалися горілкою... (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52795. – Арк. 39-39 зв.).

[23] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 124-133.

[24] Там само. – Арк. 125.

[25] ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 244. – Арк. 2 зв.

[26] Там само. – Оп. 861. – Спр. 178. – Арк. 5-5 зв.

[27] Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1399. – Арк. 605.

[28] Там само. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 271. – Арк. 1 зв.

[29] Див., напр.: Більшовик. – 1924. – 15 липня. – № 157; Червоний кордон. – 1924. – 8 травня. – № 3; Радянська Волинь. – 1925. – 8 січня. – № 5; та ін.

[30] Більшовик. – 1924. – 14 вересня. – № 209 (1107).

[31] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 14-14 зв., 20-22.

[32] Під цим псевдонімом ховався співробітник таємного відділу ДПУ С.Т.Даниленко.

[33] Див.: Червоний кордон. – 1925. – 15 березня. – № 91; 22 березня. – № 93.

[34] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 125.

[35] Там само. – Арк. 127.

На цей час в Україні нараховувалося *128* ксьондзів, тобто *кожного шостого* з них ДПУ вважало своїм «*сексотом*».

[36] ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 38.

[37] Так, наприклад, у 1925-1926 рр. за ґратами опинилися найбільш впливові ксьондзи – Т.Скальський, В.Ільгін, М.Соколовський, В.Кривенчик, С.Словінський, В.Стисло, Б.Жилінський, Ч.Федорович та багато інших.

[38] Див. докладніше: Ковалець (Рубльова) Н.С. Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 101-114.

[39] Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 68067-ФП. – Т. 9. – Арк. 58.

[40] Надалі вдалося врятуватися від репресій лише К.Нановському, який у 1929 р. нелегально перейшов до Польщі, решта ж його «співавторів» невдовзі знову опинилася за ґратами.